

Sayyid Abdullah al-Ghamari, His Life and Sufistic Thought Around the Ten Hadiths He Explained in His Work “al’Ilam”

Mesut YİĞİT*

Abstract

Sayyid Abdallah Al-Ghamari was born in 1328/1910 in Tangier, Morocco, in a famous family known for their knowledge and wisdom. His father, being both the master of the Siddiqiyya/Ghamariyya zawiya and one of the important scholars of their region, directed him to study science at a young age. Al-Ghamari, who received a good education at the Qarawiyyin Madrasah besides his father in Morocco, later went to Egypt and enrolled in al-Azhar University. Al-Ghamari, who lived in the years when Islamic countries were going through an intellectually turbulent period and political instability was at its peak, did not compromise on his scientific discipline, took lessons from many teachers and trained many students. Since al-Ghamari started to compose books at an early age, he had many works in the fields of hadith, fiqh, kalam, language and tasawwuf. One of the books he wrote in the field of tasawwuf is al'ilam bianna al-tasawwuf min shariat al'islam. The book was written as a response to the criticisms directed at tasawwuf and tried to prove that the source of tasawwuf is Islamic texts. He explained that the tasawwuf concepts such as ihsan, muraqaba, mushahada, fana, zahir-batin, inspiration and truth, which are the subject of discussion and criticized by the opponents, have proofs in the hadiths as well as in the Qur'an. In this study, al-Ghamari 's life was researched, and his sufistic thought was examined according to the hadiths he explained in al'ilam bianna al-tasawwuf min shariat al'islam.

* Asst. Prof., Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences, Department of Sufism, Muş, Turkey.
Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Muş, Türkiye
m.yigit@alparslan.edu.tr, www.orcid.org/0000-0002-9939-4235

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 01 December / 01 Aralık 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 20 December / 20 Aralık 2021

Published / Yayın Tarihi: 28 January / 28 Ocak 2022

Volume / Cilt: 7; Issue / Sayı: 14; Pages / Sayfa: 193-222.

Suggested ISNAD Citation: Mesut Yiğit, “Seyyid Abdullah el-Gumârî'nin Hayatı ve “el-İlâm” Adlı Eseri Bağlamında Tasavvufî Düşüncesi”, *Kafkas Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17(Ocak-January 2022), 193-222.

www.dergipark.org.tr

Keywords: *Tasavvuf, Al-Ghamari, al’ilam, Ihsan, Siddikiyya*

Seyyid Abdullah el-Gumârî’nin Hayatı ve “el-İlâm” Adlı Eseri Bağlamında Tasavvufî Düşüncesi

Öz:

Seyyid Abdullah el-Gumârî, 1328/1910 yılında Fas’ın Tanca şehrinde ilim ve irfan ile tanınan meşhur bir ailede dünyaya gelmiştir. Babasının Sıddîkiyye/Gumâriyye Zaviyesinin müşşidi ve bölgenin önemli âlimlerinden olması onu daha küçük yaşlarda ilim tahsiline yönlendirmiştir. Fas’ta babasının yanında ve Karaviyyîn Mederesi’nde iyi bir eğitim alan el-Gumârî, daha sonra Mısır’a giderek el-Ezher Üniversite’sine kaydını yaptırmıştır. İslâm âleminin fikrî anlamda çalkantılı bir dönemden geçtiği, siyasi istikrarsızlığın had safhada olduğu yıllarda yaşayan el-Gumârî, ilmî disiplinden ödün vermemiş, birçok hocadan ders almış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. el-Gumârî daha erken yaşlarda kitap telif etmeye başladığı için hadis, fıkıh, kelam, dil ve tasavvuf alanlarında birçok eserin sahibi olmuştur. Tasavvuf alanında yazdığı eserlerden birisi de el-İlâm bi-enne’t-tasavvufe min şerâti’l-İslâm’dır. Eser tasavvufa yöneltilen eleştirilere bir cevap mahiyetinde yazılmış, tasavvufun kaynağının İslâmî naslar olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Tartışma konusu olan veya muarızların eleştirdiği ihsan, murakabe, müşahede, fenâ, zâhir-bâtın, ilham, hakikat gibi tasavvufî kavramlara Kur’ân-ı Kerim’in kaynaklık ettiği gibi asıllarının hadislerde de bulunduğunu açıklamıştır. Bu çalışmada el-Gumârî’nin hayatı hakkında bilgi verilmiş, el-İlâm bi-enne’t-tasavvufe min şerâti’l-İslâm’da yorumladığı hadisler çerçevesinde tasavvufî düşüncesi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *el-Gumârî, el-İlâm, Tasavvuf, ihsan, Sıddikiyye*

Giriş

Kuzey Afrika’da İslâm’ın yayılmasıyla beraber bu bölgede âhiret hayatını önceleyen zâhidler de tanınmaya başlanmıştır. İslamiyet’i bu bölgeye taşıyanlar arasında zühd ve takvalarıyla tanınan şahsiyetler de bulunmuştur. Bunların içinde Hz. Ali (r.a.), Ebû Hureyre (r.a.) ve Abdullah b. Abbâs (r.a.) gibi birçok sahabeden rivayeti bulunan Haneş b. Abdullah es-San’ânî (ö. 100/718) gibi tâbiînden olanlar da olmuştur.¹ Coğrafi olarak İslâm âleminin merkezinden uzak olmasına rağmen diğer bölgelerde rastlanan değişik akidevî fırkalar burada da neşet etmiştir. Ancak

¹ Abdusselam Garmînî, *el-Medârisu’s-sûfiyyetu’l-Mağribiyyetu ve’l-Endelusiyye*, (Darulbeyza: Dâru’r-Reşâd el-Hadîse, 2000), 26; Mehmet Ali Sönmez, “Abdullah b. Haneş”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/27-28.

Kuzey Afrika'da, özellikle batısında, bu fırkalardan mütevellit kavga ve çekişmelere rastlanmamıştır. Bu durumun oluşmasında coğrafi uzaklıkla beraber, Ehl-i Sünnet geleneğinden neşet eden tasavvufun da önemli katkısı olmuştur.²

Kuzey Afrika'da tasavvufî oluşumlar olarak tarikatların toplum üzerinde büyük etkilerinin olduğu söylenebilir. Tarikatların bu tesirlerinin bir neticesi olarak Kuzey Afrika'da İslâm, kentlerden kırsal alana doğru kolay bir şekilde yayılmıştır. Kuzey Afrika'daki tarikatlar içerisinde en etkili olanı, Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî'nin (ö. 625/1228 [?]) halifesi Ebu'l Hasen eş-Şazeli'ye (ö. 656/1258) nisbet edilen Şazeliyye tarikatıdır.³ Kuzey Afrika'da medrese ve zaviye birlikteliği tarihi süreçte çok kuvvetli bir şekilde ilerlemiş, zaviyeler aynı zamanda ilim öğrenilen bir okul, yetimin ve yoksulun gözetildiği, yolda kalanın sığındığı bir merkez haline gelmiştir. Gücünü ilim, irfân ve akıl üçlüsünden alan tarikatlar toplumsal olaylara kolaylıkla müdahil olabilme yetisini kazanmışlardır. Tarikatların başında bulunan müridler halkla iç içe bulunmuşlar, kurdukları zaviyeler problemlerin çözüldüğü, bilhassa kabileler arasındaki anlaşmazlıkların sonlandırıldığı mekânlar olmuştur.⁴

Kuzey Afrika'da ilim ve irfan faaliyetleriyle topluma önemli hizmetlerde bulunmuş bu zaviyelerden birisi de Şazeliyye tarikatının Derkaviyye kolundan neşet eden Sıddîkiyye/Gumâriyye şubesinin tesis ettiği zaviyedir. Asırlarca ilim ve irfanın yayılmasında önemli katkıları olan şerif bir soya mensup Seyyid Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî (ö. 1354/1935), bu zaviyeyi kurmuştur. O ve çocukları, zaviye ve medrese hizmetlerinin yanında birçok eser kaleme almış, İslâm dünyasında şöhret kazanmışlardır.⁵ Geniş ilmî müktesebatı, tasavvufî yönü ve eserleriyle ünlene

² Abdulmecid es-Sagîr, "Min ecli iâdeti takvim, "el-hades es-sûfî" bi'l-Magrib", *er-Ribâtât ve'z-zevâyâ fî târihi Magrib*, ed. Nefîse ez-Zehebî, (Rabat: Kuliyetu'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, 1997), 272-273.

³ Muhammed Darîf, *Muessesetu'z-zevâyâ bi'l-Magrib*, (Darulbeyza: Menşûratu'l-Mecelleti'l-Magribiyye li İlmî'l-İctimâî's-Siyâsî, 1992), 24; Magali Morsy, "Kuzey Afrika'da Tasavvufun Rolü", çev: Kadir Özköse, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2 (1999), 151-153.

⁴ Kadir Özköse, "Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika'da İslam ve Tasavvuf", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara (2001), 160-161; Teceli Karasu, *Din Eğitiminde İşlevsel Akıl*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 57-58.

⁵ Abdulmun'im b. Abdulaziz b. Sıddîk, *Mevsûatu el-allâme el-muhaddis el-mütefennin seyyidî eş-Şerif Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî el-Hasenî*, (Kahire: Dârû's-Selâm li't-Tabâeti ve'n-Neşri ve't-Tevzi' ve't-Terceme, 1438/2016), 1/10-35.

çocuklarından birisi de Seyyid Abdullah el-Gumârî’dir (ö. 1414/1993). Ancak ifade edilmeli ki Arap ülkelerinde hayatı ve eserleri hakkında yazılmış bazı çalışmalar⁶ olsa da ülkemizde el-Gumârî hakkında *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*’nde M. Yaşar Kandemir’in yazarı olduğu “İbnü’s-Siddîk, Ebü’l-Fazl” maddesi⁷ dışında herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Binâenaleyh el-Gumârî ve eserleri hakkında yapılacak araştırmalar, bu alanda var olan boşluğun bir nebze olsun kapatılmasına yardımcı olacaktır. el-Gumârî’nin incelenmeyi bekleyen eserlerinden birisi de *el-İlâm bi-enne’t-tasavvufe min şerâti’l-İslâm* adlı eseridir. Kitap, Mısır’da fikrî çalkantıların yaşandığı bir dönemde bir muhaddis aynı zamanda bir sûfî olan el-Gumârî’nin, tasavvufun Kur’ân kaynaklı olduğu gibi aslının Sünnette de var olduğunu ispat etmeye yönelik yazmış olduğu kıymetli bir eserdir. Bu nedenle bu çalışmada birçok dalda eser telif etmiş, ilmî birikimiyle nice âlimi kendisine hayran bırakmış olan Seyyid Abdullah el-Gumârî’nin hayatı ve *el-İlâm bi-enne’t-tasavvufe min şerâti’l-İslâm* adlı eserinde açıkladığı on hadisi şerifin etrafında tasavvufî düşüncesi incelenecektir.

1. el-Gumârî’nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Tam adı, Ebu’l-Fadl Abdullah b. Muhammed b. Siddîk el-Gumârî el-Hasenî el-İdrisî el-Mağribî et-Tancî’dir. Seyyid Abdullah el-Gumârî 1328/1910 yılında Fas’ın Tanca vilayetinde dünyaya gelmiştir. Ailesi Mağrib’de bulunan Gumâre bölgesinin meşhur ailelerindedir. Babası Seyyid Muhammed b. Siddîk el-Gumârî, tanınan bir âlim olup aynı zamanda Şazeliyye tarikatının müşidlerinden idi. Nesebi, Mağrib’de İdrisîler hanedanını kuran ve Hz. Hasan’ın (r.a.) soyundan gelen 1. İdris’e⁸ (ö.

⁶ Farûk Hamâde, *Abdullah b. Siddîk el-Gumârî el-hafizu’n-nâkid*, (Şam: Dâru’l-Kalem, 2006); Ayrıca el-Gumârî’nin kendisi için yazdığı otobiyografik esere bkz. Ebu’l-Fadl Abdullah b. Muhammed b. Siddîk el-Gumârî, *Sebîlu’t-tevfik fi tercemeti Abdillâh b. Siddîk el-Gumârî*, (Kahire: Mektebetu’l-Kahire, 2012).

⁷ M. Yaşar Kandemir, “İbnü’s-Siddîk, Ebü’l-Fazl” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/206-207.

⁸ Muhammed Razûk, “İdrîs I” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/480-481.

177/793) dayanmaktadır. Annesi Fatıma binti Seyyid Abdulhafız⁹ ise ünlü sûfî ve müfessir İbn Acîbe'nin (ö. 1224/1809) torunlarından. İbn Acîbe'nin soyu da 1. İdris vasıtasıyla Hz. Hasan'a (r.a.) dayanmaktadır.¹⁰

Seyyid Abdullah el-Gumârî babasının himayesinde ilim tahsiline başlamıştır. İlk önce Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen el-Gumârî, *Manzûmetu mevridi'z-zam'ân fî resmi ahru'fî'l-Kur'ân*, *Metnu'l-erbaîn en-Neveviyye*, *Elfiyyetu İbn Mâlik*, *Âcurrûmiyye*, *Muhtasaru Halîl*, *Bulûgu'l-merâm* ve bunların dışında bazı eserlerin ya tamamını ya da bir kısmını ezberlemiştir. Daha sonra babasının emriyle Fas şehrinde bulunan ve İslâm dünyasının ünlü ilim merkezlerinden olan Karaviyyîn Medresesi'ne ihtihak etmiştir. el-Gumârî, Karaviyyîn Medresesi'nde nahiv, fıkıh, hadis, tefsir, usûl-i fıkıh, mantık gibi şer'î ve alet ilimlerini mütehassıs âlimlerden tahsil etmiştir.¹¹ Karaviyyîn Medresesi'ndeki tahsilini tamamladıktan sonra Tanca'ya ailesinin yanına dönmüştür. Burada babasından tekrar istifade etmeye çalışan, onun ilmî nasihat ve yönlendirmelerine uyan el-Gumârî, ilk eseri olan *Teşyîdu'l-mebânî li tadvîhi mâ havethu mine'l-hakâiki ve'l-maânî*'yi yazmıştır. Babası Seyyid Muhammed b. Sıddîk'ın övgülerine mazhar olan el-Gumârî, Mısır'a gitmek isteğini babasına söylemiş, ancak babası ona; "Allah'ın izniyle Mısır'a gideceksin. Ama el-Ezher âlimlerinin sana ihtiyaç duyacağı bir ilim adamı olarak oraya gitmeni istiyorum." şeklinde cevap vermiştir.¹²

el-Gumârî babasından izin aldıktan sonra 1349/1930 yılında Mısır'a gidip el-Ezher Üniversitesi'ne kaydını yaptırmıştır. Esasında çok iyi bir ilmî altyapıya sahip olduğu için kısa sürede ilimdeki ehliyetini gösteren çeşitli diplomalar almıştır. el-Ezher'de bulunan âlimlerden istifade ettiği kadar el-Ezher'deki bazı hocalar ve öğrenciler de onun ilminden istifade etmişlerdir.¹³ el-Ezher Üniversitesi'nden "eş-

⁹ Seyyid Abdulhafız aynı zamanda Seyyid Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî'nin dayısıdır. Bkz. Gumârî, *Sebîlu't-tevfîk fî tercemeti Abdillâh b. Sıddîk el-Gumârî*, 10.

¹⁰ Uleyya' Muhammed Zuhâl, el-Hâfız Ahmed İbn es-Sıddîk el-Gumârî ve Cuhûduhu fî Hidmeti'l-Hadîs min Hilâli eczâeti'l-hadîsiyye, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2019), 36-38.

¹¹ Hamâde, Abdullah b. Sıddîk el-Gumârî el-hafizu'n-nâkid, 11-12.

¹² Gumârî, *Sebîlu't-tevfîk fî tercemeti Abdillâh b. Sıddîk el-Gumârî*, 18-19.

¹³ Kandemir, "İbnü's-Sıddîk, Ebü'l-Fazl", 21/206.

şehâdetu'l-âlemiyye"¹⁴ diplomasını aldıktan sonra Şeyh Mahmûd Şeltût'un (ö. 1963) evinde âlimlerden müteşekkil bir grup onu tebrik edince Şeyh Mahmûd Şeltût şöyle demiştir: "Bilakis biz, kendi ülkesinden âlim bir şahsiyet olarak yanımıza gelen Şeyh Abdullah'ın diplomasını almasından dolayı el-Ezher Üniversitesi'ni ve el-Ezher diplomasını tebrik ediyoruz." el-Gumârî birçok dergide sayısız makale yayınlamış, şöhreti Mısır ve diğer İslâm ülkelerine yayılmıştır. el-Ezher Üniversitesi'nde ders halkaları kurmuş ve Mısır dahil olmak üzere birçok İslâm ülkesinden gelen talebelere muhtelif alanlarda ders vermiştir. Mısır'da bulunduğu süre içerisinde Muhammed Zâhid Kevserî (ö. 1952), Şeyh Yûsuf ed-Dicvî (ö. 1946), Şeyh Mahmûd Şeltût, Şeyh Muhammed Hızır Hüseyin et-Tûnusî (ö. 1958), Şeyh Muhammed Bahît el-Mutîî (ö. 1935) gibi daha birçok âlimle güçlü ilişkiler kurmuştur.¹⁵ Mısır'daki değişik cemaat ve grupların ilgi odağı haline gelen el-Gumârî, kendisine gelen ders verme veya bilgilendirme konuşmaları yapma tekliflerini geri çevirmemeye çalışmıştır. İhvân-ı Müslimîn hareketinin lideri Hasan el-Bennâ (ö. 1949) ve babası Ahmed Abdurrahman el-Bennâ es-Sââtî (ö. 1958) ile görüşmeleri ve sohbetleri olmuştur. İslâm âleminin birçok yerinden kendisine yöneltilen soru ve fetvalarla ilgili verdiği cevaplar sayılamayacak kadar çok olan el-Gumârî, Zeyneb el-Gazzâlî (ö. 2005) gibi davetçilerin davet etmesiyle bayanlara özel ders ve konferanslar da vermiştir.¹⁶

el-Gumârî'nin Mısır'da bulunduğu dönem İslâm âleminin fikrî çalkantılar içinde bulunduğu bir zaman dilimine denk gelmektedir. Bu karanlık dönemde İslâm'ın açık naslarına aykırı görüş bildiren, onları tartışma konusu yapan veya naslara saldırma yoluyla şöhret kazanmak isteyenlerle gücü yettiğinde fikrî mücadelede bulunmuş ve onlara reddiyeler yazmıştır.¹⁷ el-Gumârî 1959 yılında

¹⁴ Doktora (akademik) derecesi.

¹⁵ Mısır'da tasavvufî hayat ve Zâhid el-Kevserî'nin tasavvuf literatürüne katkısı için bk. Emrah Baş, "Son dönem Osmanlı âlimlerinden Muhammed Zâhid Kevserî'nin Tasavvufun Çeşitli Meselelerine Yaklaşımı, İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review 11/2, (Eylül 2021): 861-883.

¹⁶ Gumârî, Sebîlu't-tevfîk fî tercemeti Abdillâh b. Sıddîk el-Gumârî, 20-25; Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), 23-24; Mahmûd Said b. Muhammed Memdûh, Teşnîfu'l-esma' bi Şuyûhi'l-icâzeti ve's-sema', (Beyrut: y.y. 2013), 656.

¹⁷ Hamâde, Abdullâh b. Sıddîk el-Gumârî el-hafîzu'n-nâkid, 19-24.

Mısır Cumhurbaşkanı Cemâl Abdunnâsır (ö. 1970) döneminde kurmaca ve yalan ifadelerle tutuklanmış, 1969 yılında ancak serbest bırakılmıştır. el-Gumârî tutuklu bulunduğu zaman içerisinde hapishanede de boş durmamış, birçok kıymetli eser telif etmiştir. Mısırlılar, aleyhinde idam hükmü verilen el-Gumârî'nin serbest bırakılmasını onun kerametlerinden saymışlardır. Nitekim aleyhinde idam hükmü verilirken hâkime, "Ben idam edilmeyeceğim bilakis sen öleceksin." demiş ve birkaç ay geçtikten sonra hâkim intihar etmiştir. Serbest bırakıldıktan sonra kırk yıl ayrı kaldığı vatanı Fas'a geri dönmüş ve memleketi Tanca'ya yerleşmiştir. Burada ailelerine ait olan Sıddîkiyye Zaviyesi'nde ders vermeye devam etmiş, sekteye uğrayan ilmî çalışmalarını tekrar sürdürmüştür.¹⁸

İlme düşkünlüğü ile bilinen el-Gumârî, birçok hocadan ders almıştır. el-Gumârî ilk önce ülkesindeki âlimlerden ve daha sonra gittiği Mısır'daki âlimlerden, -veya oraya bir süre uğrayan âlimlerden- değişik alanlarda istifade etmiştir. İsimleri bilinen hocalarından bir kısmı şu şekildedir: Babası Seyyid Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî (ö. 1354/1935), Ağabeyi Ebu'l-Feyz Ahmed b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî (ö. 1960), Şeyh Yûsuf b. İsmâîl b. Yûsuf eş-Şâfiî en-Nebhânî (ö. 1932), Şeyh Muhammed Bahît el-Mutîî (ö. 1935), Şeyh Bedreddin Muhammed b. Yûsuf b. Abdirrahmân el-Hasenî (ö. 1935), Şeyh Ahmed Râfi' b. Muhammed b. Abdilazîz el-Hüseynî el-Kâsımî et-Tahtâvî (ö. 1936)¹⁹, Şeyh Abdulmecîd b. İbrahim b. Muhammed el-Lebbân (ö. 1942), Şeyh Ebu's-Şitâ' b. el-Hasen es-Sinhâcî (ö. 1946), Muhammed Zâhid Kevserî (ö. 1952), Şeyh Muhammed Hızır Hüseyin et-Tûnusî (ö. 1958), Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ Zebâre es-San'ânî (ö. 1960), Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî (ö. 1962), Ebu'l-Fazl Abdulhafîz b. Muhammed et-Tâhir b. Abdilkebîr el-Fâsî el-Fihri (ö. 1964), Şeyh Muhammed et-Tâhir b. Âşûr (ö. 1973), Muhammed İdrîs b.

¹⁸ Abdulmun'im b. Abdulaziz b. Sıddîk, *Mevsûatu el-allâme el-muhaddis el-mütefennin seyyidi eş-Şerif Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî el-Hasenî*, (Kahire: Dâru's-Selâm li't-Tabâeti ve'n-Neşri ve't-Tevzi' ve't-Terceme, 1438/2016), 1/35; Gumârî, *Sebîlu't-tevfîk fî tercemeti Abdillâh b. Sıddîk el-Gumârî*, 68; Yûsuf, *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî*, 24.

¹⁹ Yûsuf, *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî*, 24; Şâfiî, *Teşnifu'l-esma' bi Şuyûhi'l-icâzeti ve's-sema'*, 650-655.

Muhammed el-Mehdî b. Muhammed b. Alî es-Senûsî (ö. 1983), Şeyh Haseneyn Muhammed b. Muhammed Haseneyn b. Muhammed Mahlûf el-Adevî (ö. 1990).

Mağrib'de ve Mısır'da el-Gumârî'nin ilminden istifade edip ondan ders alanların sayısı oldukça fazladır. Ancak ondan tam anlamıyla istifade edenlerin büyük çoğunluğunun ilmî bir cazibe merkezi olan Mısır'da olduğunu söyleyebiliriz. Talebelerinden bir kısmının isimleri şu şekildedir: Şeyh Muhammed el-Hâmid el-Hamevî (ö. 1969), Şeyh Abdulvehhâb Abdullatîf (ö. 1975), Şeyh Abdulaziz Uyunu's-Sûd (ö. 1979), Şeyh Sâlih el-Caferî (ö. 1979), Ebu'l-Feyz Alemuddin Muhammed Yâsîn b. Muhammed Îsâ el-Fâdânî el-Mekkî (ö. 1990), Ebû Zâhid Abdulfettâh b. Muhammed b. Beşîr Ebî Gudde el-Kureşî el-Mahzûmî (ö. 1997), Seyyid Muhammed el-Muntasır el-Kettânî el-Hasenî (ö. 1998), Şeyh Muhammed Ali el-Murâd el-Hamevî (ö. 2000), Şeyh Muhammed Avvâme, Şeyh Fârûk Hamâde, Şeyh Muhammed Saîd Memdûh, Şeyh Ali Cuma, Şeyh Muhammed Fuâd el-Barâzî.²⁰

Seyyid Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî, babası Seyyid Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî'den Şâzeliyye tarikatının Derkâviyye kolundan icâzet almıştır. Şâzeliyye tarikatı, Derkâviyye kolu, Sıddîkiyye/Gumârîyye şubesinin silsilesi şu şekildedir:

Seyyid Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî (ö. 1354/1935); Şeyh Muhammed b. İbrahim el-Fâsî (ö. 1326/1908); Şeyh Abdülvahid el-Benânî (ö. 1285/1868); Şeyh Muhammed b. el-Gâlî Eyyûb (ö. 1273/1856); Şeyh Ahmed b. Abdülmümin (ö. 1262/1846); Şeyh Muhammed el-Arabî b. Ahmed ed-Derkâvî (ö. 1239/1823); Şeyh Ali b. Abdurrahman el-Cemel el-Umrânî el-Hasenî (ö. 1194/1780); Şeyh Muhammed el-Arabî b. Ahmed el-Fâsî (ö. 1266/1753); Şeyh Ahmed b. Abdullah (ö. 1120/1708); Şeyh Kasım el-Hasâsî (ö. 1083/1672); Şeyh Muhammed b. Abdullah el-Fâsî Ma'n (ö. 1062/1652); Şeyh Abdurrahman b. Muhammed el-Fâsî (ö. 1036/1627); Şeyh Yusuf b. Muhammed el-Fâsî (ö. 1013/1604); Şeyh Abdurrahman el-Meczûb (ö.

²⁰ Gumârî, Sebîlu't-tevfîk fî tercemeti Abdillâh b. Sıddîk el-Gumârî, 63-64; Hamâde, Abdullah b. Sıddîk el-Gumârî el-hafizu'n-nâkid, 26-27.

976/1568); Şeyh Ali ed-Devvâr (ö. 947/1540); Şeyh İbrahim Efhâm ez-Zerhûnî (ö. 926/1520); Şeyh Ahmed Zerrûk el-Burnusî (ö. 899/1494); Şeyh Ahmed b. Ukbe el-Hadramî (ö. 895/1490); Şeyh Yahya b. Ahmed el-Kâdirî (ö. 857/1453); Şeyh Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Vefâ (ö. 807/1405) Şeyh Muhammed Vefâ (ö. 765/1364); Şeyh Ebû Süleyman Dâvud b. Ömer el-Bâhilî (ö. 733/1333); Şeyh Ebu'l-Fazl Ahmed b. Atâillâh el-İskenderî (ö. 709/1309); Şeyh Ebu'l-Abbas el-Mursî (ö. 686/1287); Şeyh Ebu'l-Hasen eş-Şâzelî (ö. 656/1258); Şeyh Abdüsselam b. Meşîş el-Hasenî (ö. 625/1228 [?]); Şeyh Abdurrahman b. Hüseyin ez-Zeyyât (ö. ?); Şeyh Takiyüddin el-Fukayr Abdurrahman en-Nehrendî (ö. 594/1198); Şeyh Fahreddin Muhammed (ö. ?); Şeyh Nuruddin Ebu'l-Hasen Ali ed-Dekkak (ö. ?); Şeyh Tâcuddin Muhammed (ö. ?); Şeyh Şemseddin Muhammed (ö. ?); Şeyh Zeynüddin Muhammed el-Kazvî (ö. ?); Şeyh Ebû İshâk İbrahim el-Basrî (ö. ?); Şeyh Ebu'l-Kâsım Ahmed el-Mervânî (ö. ?); Şeyh Ebû Muhammed Said (ö. ?); Şeyh Sa'd (ö. ?); Ebû Muhammed Feth es-Suûd (ö. ?); Ebu Osman Said el-Gazvânî; Ebu Muhammed Câbir b. Abdullah el-Ensârî (r.a.); Hz. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (r.a.) ; Hz. Ali b. Ebî Tâlib (r.a.); Hz. Peygamber (s.a.v.)²¹

Hayatı ilim öğrenme, öğretme, eser telif etmenin yanında ibadet ve mücadele ile geçen Seyyid Abdullah b. Sıddîk el-Gumârî, 1993 yılında Tanca'da vefat etmiş, Sıddîkiyye Zaviyesi'nde babasının yanında defnedilmiştir.²²

1.2. Eserleri

el-Gumârî çok erken yaşlarda daha medresede ilim tahsil eden bir öğrenciyken kitap telif etmeye başlamıştır. İlk telif ettiği kitap *Teşyîdu'l-mebânî li-tavdîhi mâ havethu'l-Mukadimetu'l-Âcurrûmiyye mine'l-hakâiki ve'l-meânî* adlı *Âcurrûmiyye* şerhidir. Kitaplarının önemli kısmını ise daha sonraları Mısır'da kaleme almıştır. el-Gumârî'yi telif sevk eden en önemli âmil, ilgili alanda eksiklik görmesi veya konu ile alakalı kendisine soru sorulması olmuştur. İrili ufaklı telif eserleri yüzün üzerindedir. Telif eserleri yanında tahkik eserleri de bulunmaktadır. Çok yönlü bir

²¹ Nûruddin Ali Cumua, *Silsiletu's-Sıddîkiyye's-Şâzeliyye ve İcâzetuhâ*, (b.y: y.y., ts.), 23-27.

²² Yûsuf, *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî*, 24; Hamâde, Abdullah b. Sıddîk el-Gumârî el-hafizu'n-nâkid, 29.

âlim olması hasebiyle telif ettiği kitaplar akaid, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf ve dil gibi birçok alanı kapsamaktadır. el-Gumârî'nin eserlerinin büyük çoğunluğu daha hayattayken basılmıştır. En son basılan eserlerinin tümü öğrencisi Mahmûd Saîd b. Mumammed Memdûh tarafından *Mevsûatu'l-allâmeti'l-muhaddisi'l-mütefennin seyyidi's-şerif Abdillâh b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârîyyi'l-Hasenî* adıyla bir arada toplanmıştır.²³ On dokuz ciltten meydana gelen eser, matbu ve mahtut halde olan tüm telif kitaplarını içermektedir. Ancak el-Gumârî'nin on üç sene boyunca Sıddîkiyye Zaviyesi'nde kayıt altına aldığı ve öğrencilerinin yanında mahfuz olan dersleri özel bir uğraşı gerektirdiği için eserde yer almamıştır. Ayrıca el-Gumârî'nin tahkik çalışmaları da bu eserde yer almamıştır.²⁴

Bu çalışmada el-Gumârî'nin tüm eserlerini bir arada kaydetmek makaleyi oldukça uzatacağından dolayı değişik alanlarda sadece bir kısmının yazılması uygun görülmüştür. Telif eserlerin tümü *Mevsûatu'l-allâmeti'l-muhaddisi'l-mütefennin seyyidi's-şerif Abdillâh b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârîyyi'l-Hasenî* adlı kitapta toplandığı için sadece bu kitabın basım bilgileri verilmiştir. Tahkik eserlere gelince tümü el-Gumârî'nin *Sebîlu't-tevfik fî tercemeti Abdillâh b. Sıddîk el-Gumârî*²⁵ adlı kitabında kaydedilmiştir. Burada basım yerleriyle beraber bir kısmı zikredilmiştir.

Telif Eserler

a- Akaid, Tasavvuf

1- *İtkânu's-Sın'a fî tahkîki ma'nâ bid'a*

2- *İrgâmu'l-mubtedii'l-ğabî bi-cevâzi't-tevessuli bi'n-Nebî*

3- *et-Tehkîku'l-bâhir fî ma'na'l-îmân billâhi ve'l-yevmi'l-âhir*

²³ Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî, *Mevsûatu'l-allâmeti'l-muhaddisi'l-mütefennin seyyidi's-şerif Abdillâh b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârîyyi'l-Hasenî*, haz. Mahmûd Saîd b. Mumammed Memdûh, (Kahire: Dâru's-Selâm, 2016).

²⁴ Gumârî, *Mevsûatu'l-allâmeti'l-muhaddisi'l-mütefennin seyyidi's-şerif Abdillâh b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârîyyi'l-Hasenî*, 94-96.

²⁵ el-Gumârî'nin bu otobiyografik eserinde tahkik çalışmalarının hepsi yer almaktadır. Bkz. Gumârî, *Sebîlu't-tevfik fî tercemeti Abdillâh b. Sıddîk el-Gumârî*, 68-70.

- 4- *İstimdâdu'l-avn li-isbâti kufri Fir'avn*
- 5- *el-Hucecu'l-beyyinât fî isbâti kerâmâti'l-evliyâ*
- 6- *Akîdetu ehli'l-İslâm fî nuzûli Âsâ aleyhi's-selâm âhiri'z-zamân*
- 7- *İthâfu'l-ezkiyâ' bi-cevâzi't-tevessuli bi'l-enbiyâ ve'l-evliyâ*
- 8- *el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm*
- 9- *Husnu't-talattuf fî beyâni vucûbi sulûki't-tasavvuf*
- 10- *Silsiletu't-tarîkati's-Sıddîkiyye*

b- Hadis

- 1- *el-Ehâdîs el-muntekâ fî fedâili Seyyidinâ Resûlillâh*
- 2- *el-Erbeûne hedîsen es-Sıddîkiyye*
- 3- *el-Erbeûne el-Gumâriyye fî şukri'n-niam*
- 4- *Semîru's-sâlihîn*
- 5- *Tahrîcu ehâdîsi kitâbi'l-Luma' fî'l-usûl li-Ebî İshâk eş-Şirâzî*
- 6- *el-Fethu'l-mubîn şerhu'l-Kenzi's-semîn*
- 7- *el-İbtihâc fî tahrîci ehâdîsi kitâbi'l-Minhâc*

c- Fıkıh

- 1- *el-Edilletu'r-râcihe fî fardiyyeti kirâeti'l-Fâtiha*
- 2- *el-Huccetu'l-mubeyyine li-ibâreti'l-mudevvene*
- 3- *el-İnâre fî edilleti zekâti't-ticâre*
- 4- *el-Kavlu'l-muşrik li-sebebi savmi'l-mağrib bi-ru'yeti'l-meşrik*
- 5- *Ta'rîfu ehli'l-İslâm bi-enne nakle'l-udvi harâm*

d- Tefsîr (Kur'ân İlimleri)

- 1- *Bideu't-tefâsîr*

2- *Fezâilu'l-Kurâni'l-Kerîm*

3- *Cevâhiru'l-beyân fî tenâsubi suveri'l-Kur'ân*

4- *Ehâdisu't-tefsîr*

5- *el-İhsân fî ta'kîbi'l-İtkân*

e- Nahiv

Teşyîdu'l-mebânî li-tavdîhi mâ havethu'l-Mukadimetu'l-Âcurrûmiyye mine'l-hakâiki ve'l-meânî

f- Diğer Eserler

1- *Havâtır ed-dîniyye*

2- *Beynî ve beyne's-Şeyh Bekr*

3- *er-Reddu'l-mukemu'l-metîn alâ kitâbi "el-Kavlu'l-mubîn"*

Tahkik Eserler

1- *el-Makâsidu'l-hasene*²⁶

2- *Tenzîhu's-şerîa*²⁷

3- *el-İklîl şerhu Muhtasarı Halîl*²⁸

4- *Ahlâku'n-Nebî*²⁹

5- *Beşâretu'l-mahbûb bi-tekfîri'z-zunûb*³⁰

²⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Makâsidu'l-hasene*, thk. Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî, (Beyrut: Dâru'l-Kurubi'l-İlmiyye, 1979).

²⁷ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed İbn Arrâk el-Kinânî, *Tenzîhu's-şerîa*, thk. Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî, (Beyrut: Dâru'l-Kurubi'l-İlmiyye, 1979).

²⁸ Muhammed Emîr el-Kebîr, *el-İklîl şerhu Muhtasarı Halîl*, thk. Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî, (Kahire: Mektebetu'l-Kahire, ts.).

²⁹ Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, *Ahlâku'n-Nebî*, thk. Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî, (Kahire: Metâbiu'l-Hilâlî, 1959).

³⁰ Abdurrahman b. Halîl Kabûnî el-Ezraî, *Beşâretu'l-mahbûb bi-tekfîri'z-zunûb*, thk. Abdullah Muhammed Sıddîk el-Gumârî, (Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1965).

6- *Risaletun fî vasli'l-belâgâti'l-erbâi fi'l-Muvatta'*³¹

2. el-Gumârî'nin *el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerîati'l-İslâm* Adlı Eserinde Açıkladığı On Hadis Etrafında Tasavvufî Düşüncesi

el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerîati'l-İslâm el-Gumârî'nin tasavvuf alanında yazdığı önemli bir eserdir. Kitabın hacminin küçüklüğüne nazaran etki sahası büyük olmuştur. Bunda el-Gumârî'nin çok yönlü bir âlim olmasının ve son dönem hadis âlimlerinin önemlileri arasında yer almasının payı büyüktür. Ayrıca zaviye ve medrese birlikteliğini sürdüren geleneğin güçlü temsilcilerinden Sıddîkiyye/Gumârîyye yoluna mensup olduğunu da unutmamak gerekir. el-Gumârî'nin bu eseri defalarca farklı yayınevleri tarafından basılmış, en son öğrencisinin tüm eserlerini bir arada topladığı *Mevsûatu'l-allâmeti'l-muhaddisi'l-mütefennin seyyidi's-şerif Abdillâh b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârîyyi'l-Hasenî* adlı kitapta yer almıştır. Ancak bizim bu çalışmada temel aldığımız, İslâm Muhammed es-Sârî'nin tahkik ettiği ve Kahire'de Mektebetu'l-Kahire tarafından 1998 yılında ikinci basımı yapılan baskıdır. Müellifin de mukaddimesinde beyan ettiği gibi bu eserde, sûflerin sülûk ettiği yolun kaynağının İslâm olduğu hadislerle açıklanmaya çalışılmıştır. Kitap; müellifin tasavvufu tarif ettiği, kaynağının Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet olduğunu açıklamaya çalıştığı bir mukaddime ile başlamıştır. Daha sonra tasavvuf için delil olarak gördüğü on hadîs-i şerifi, mütehasısların görüşlerini de ortaya koymak suretiyle yorumlamıştır. En sonunda ise bazı tasavvufî kavram ve meselelere açıklık getirmiştir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi el-Gumârî'nin kitapta konuları işlerken hedeflediği ana tema tasavvufun Kitap ve Sünnet merkezli olduğunu okuyucuya aktarabilmektir. Ona göre tasavvuf dinin üç temel kısmından ihsan boyutu olup (İslâm/fıkıh, iman/akâid, ihsân/tasavvuf) Cibril hadisi³² buna işaret etmektedir.

³¹ Osman b. Abdurrahman İbnu's-Salâh, *Risaletun fî vasli'l-belâgâti'l-erbâi fi'l-Muvatta'*, thk. Abdullah Muhammed Sıddîk el-Gumârî, (Darulbeyzâ: b.y, 1979).

³² el-İmâm el-Hâfız Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sâhîhu Müslim*, thk. Ebu Suheyb el-Kermî, (Riyad: Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1998), "İman" 1 (No. 9).

Sahabe-i kirâm, ihlas ve samimiyetle dinin emirlerini yerine getirmeye çalışmış, mücahede ve zühd yolunda Hz. Peygamber'e (s.a.v.) tam anlamıyla uymaya çalışmışlardır. İslâm ahlâkını zirve noktada temsil eden sahabe-i kiramdan sonra onların biraz aşağısında tâbiîn ve onlardan sonra da tebeu't-tâbiîn bu faziletli hali sürdürmüştür. Ancak bu üç kuşaktan sonra dünya sevgisi kalplerde yeşermiş, dinde bidatler ortaya çıkmış ve ibadetleri yerine getirmede gevşeme hali ortaya çıkmıştır. Bu durum selef-i salihîni tedirgin etmiş ve dini koruma adına onun üç kısmının (fıkıh, akâid, tasavvuf) mahiyetinin Kitap ve Sünnete göre açıklanması noktasında çalışmalara yöneltmiştir. Dört mezhep imamı ve ashabı fıkıh ilmini, Ebu'l-Hasen Alî el-Eş'arî (ö. 324/935-36), Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944) ve ashabları akideyi, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve ashabı ise tasavvufu nasrlara göre belirlemiştir.³³

el-Gumârî'nin tasavvuf için delil olarak gördüğü on hadîs-i şerif aşağıda maddeler halinde incelenecektir:

1- Seyyid Abdullah el-Gumârî'nin tasavvufun delilleri arasında gördüğü birinci hadîs-i şerif, Hz. Ömer'in (r.a.) nakletmiş olduğu meşhur Cibril hadisidir. Hadîs-i şerifte geçen “ihsân” kavramı ve onun açıklaması tasavvufun dayanaklarından sayılmıştır. “İhsân, Yüce Allah'ı görüyormuşçasına ona kulluk görevini yapmandır. Ancak sen O'nu her ne kadar görmesen de O seni görmektedir.” el-Gumârî'ye göre bu hadîs-i şerif müşahede “O'nu görüyormuşçasına” ve murakabe “O seni görmektedir” hallerine işaret etmektedir. Hatta Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî'nin (ö. 481/1089) bu hadîs-i şerifin sûfîlerin yolunun mahiyetini açıklayan kapsayıcı bir delil olduğuna dair sözünü³⁴ de nakleder. Ayrıca İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) de *Medâricu's-sâlikîn*'de bu yolun aslının; “mârifette

³³ Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî, *el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerîati'l-İslâm*, thk. İsmâil Muhammed es-Sârî, (Kahire: Mektebetu'l-Kahire, 1998), 7-13.

³⁴ Ebû İsmâil Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilu's-sâ'irîn*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988), 9.

kemâle ulaşma ve Hakk'ın kalplerde tam yerleşmesi olan sürekli bir murakabe halini kazanma olduğu"³⁵ şeklindeki ifadesini de aktarır.³⁶

el-Gumârî, Cibril hadisinde geçen ihsan kavramının murakabe ve müşahede kavramlarını karşıladığını, hadîs-i şerifte müşahede ile başlanılmasının onun yüceliğine ve değerine işaret olduğunu söyler. Sâlikin seyr u sülûkunda ise murakabe ile başladığını, murakabe halinin müşahedeyi doğurduğunu anlatır. Bu konuda Cüney-i Bağdâdî'nin küçükken dayısı Serî es-Sakatî'den (ö. 251/865) dinlediği şu tavsiyeyi örnek olarak aktarır: "Serî es-Sakatî, Cüneyd-i Bağdâdî'ye şöyle demiştir: 'Evlat! Sana üç söz öğreteceğim, geceleyin yatmak istediğinde; Allah benimledir, Allah beni görüyor, Allah bana şahittir.' de." Buna yaklaşık bir ay devam eden Cüneyd-i Bağdâdî'nin daha sonra hocası ve dayısı Serî es-Sakatî'nin kendisine şöyle dediğini anlatır: "Allah seninle beraber, seni görüyor ve sana şahitse ona isyan etmen doğru olur mu?" Cüneyd-i Bağdâdî, bu tavsiyenin kendisine ömür boyu fayda sağladığını ve kendisini günaha girmekten koruduğunu ifade etmiştir.³⁷ Esasında el-Gumârî'nin naklettiği bu hikâyenin kaynaklarda Sehl. b. Abdullah et-Tüsterî'ye (ö. 283/896) atfedildiğini söylemek gerekir.³⁸ Burada el-Gumârî, murakabenin kulluk görevini ifa etmede temel bir rol üstlendiğini, tasavvufun hedefinin bu hali elde etmek olduğunu açıklamak istediği görülmektedir. Murakabe ve müşahede arasında bir sebep sonuç ilişkisi kuran el-Gumârî; murakabenin sebep, müşahedenin ise sonuç olduğunu, müşahedenin ancak kalp ile olabileceğini, göz ile olan müşahedenin ise bu dünyada sadece Hz. Peygamber'e (s.a.v.) has olduğunu ifade etmiştir.³⁹ el-Gumârî'nin buradaki görüşünün Ehl-i Sünnetin bu konudaki genel inancını

³⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricu's-sâlikîn beyne menâzili iyyâke na'büdü ve iyyâke nesteîn*, thk. Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996), 3/110.

³⁶ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm, 14-15.

³⁷ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm, 14-15.

³⁸ İmam Abdülkerîm el-Kuşeyrî, er-Risâletü'l-Kuşeyriyye, thk. Ahmed Hâşim es-Sülemî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye 1434/2013) 152; Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 2/429; Ebu's-Safâ Salâhuddin Halil b. İzziddin Aybek b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâût, Türkî Mustafa, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000), 16/11; Ebû Hafis Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî İbnu'l-Mulakkin, *Tabakâtu'l-evliyâ*, thk. Nureddin Şerîbe, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1994), 1/233.

³⁹ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm, 15.

yansıttığını görmekteyiz. Nitekim mutasavvıflar da Yüce Allah'ın bu dünyada gözle görülemeyeceği konusunda Ehl-i Sünnet kelimcileri ile müttefiktirler.⁴⁰ el-Gumârî bazı sûflerden nakledilen ve Yüce Allah'ı müşahade ettiklerine dair rivayetlerin kalp ile görme olan basiretten⁴¹ kinaye olduğunu söylemiştir. Sûflerden bu ve benzeri konularda nakledilen bazı kapalı sözlerin bağlamlarından koparılmadan iyi analiz edildiğinde kabul edilebilir yorumlarının olduğunu belirtmiştir.⁴²

2- el-Gumârî'nin tasavvufa delil olarak zikrettiği ikinci hadîs-i şerif şu şekildedir: "Yüce Allah şöyle dedi: "Kim benim bir dostuma (velî) düşmanlık yaparsa, ona harp ilân ederim. Kulum, farzlardan daha sevimli bir şeyle bana yaklaşmaz. Kulum nafilelerle de bana yaklaşmaya çalışır ki ben onu severim. Onu sevince "kulun" işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden istediğini kesinlikle veririm. Bana sığınırrsa kesinlikle onu korurum."⁴³ el-Gumârî, hadîs-i şerifin mücahede ve ve fenâ kavramlarına işaret ettiğini ifade etmektedir. Ona göre hadîs-i şerif, sûflerin yolunun başlangıç ve nihayetini açıklamaktadır. Sûflerin kalp hastalıklarını tedavi etmek suretiyle Cenâb-ı Hakk'tan uzaklaşmaktan kurtulduklarını söyler. Ayrıca söylem, fiil ve davranışlarını Yüce Allah'ın rızasına uygun bir hale getirmek için gayret göstermekle onun sevgisini kazandıklarını ifade eder. Hadîs-i şerifte geçen farz ve nafilelerle yaklaşmayı mücahedenin esası olarak da görür.⁴⁴ Nitekim mücahede, şer'î şerifçe istenilen amellerin nefse ağır gelmesine rağmen kulun çabalayarak onları yerine getirmesi şeklinde tarif edilmiştir.⁴⁵ el-Gumârî, Yüce Allah'ın emirlerini her durumda ve imkân çerçevesinde imtisal etmeyi ise fenâ makamına ulaşmaya vesile saymıştır. Bu durumda sâlikin nefsinden fâni olup Cenâb-ı Hakk ile kaim olacağını, her halinde Yüce Allah'ın hıfzı ve inayeti altına

⁴⁰ Ferzende İdiz, "Sûflere Göre Rü'yetullah Meselesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (Nisan 2016), 2469.

⁴¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kabcı Yayıncılık, 2016), 66.

⁴² Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şer'ati'l-İslâm, 15.

⁴³ Buhârî: "Rikâk", 38 (No. 6502).

⁴⁴ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şer'ati'l-İslâm, 16.

⁴⁵ es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemu't-ta'rifât*, thk. Muhammed Siddîk el-Minşâvî, (Kahire: Dâru'l-Fadîle, 2004), 171.

gireceğini söylemiştir.⁴⁶ el-Gumârî'nin mezkûr hadise getirdiği yorumu, Muhammed el-Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) de *Taaruf*'ta dile getirdiğini görmekteyiz. Kelâbâzî, "onun işiten kulağı, gören gözü olurum" şeklindeki ifadenin mânasının, Yüce Allah'ın kulunu kendisine muhalefet etmesinden onu alıkoymasına olduğunu ifade etmiştir. Cenâb-ı Hakk bu haldeki kulunun tasarruflarını üzerine alarak onu yönlendirir. Artık bu durumda kul, Rabbinin koruması altında olup mahfuzdur.⁴⁷ Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) de bu minvalde açıklamaları olmuştur. Âlûsî; hadisten anlaşılacak mânanın, Yüce Allah'ın sevdiği kulunun vücut azalarını ve duyularını razı olduğu yerlerde kullanması yönünde onu muvaffak etmesi olduğunu beyan etmiştir.⁴⁸ Mezkûr ifadelerden anlaşılmaktadır ki el-Gumârî'nin yorumları önceki sûflerin ve âlimlerin düşünceleriyle birebir örtüşmektedir.

3- el-Gumârî'nin tasavvuf için sunduğu delillerden üçüncüsü, Übey b. Ka'b'ın (r.a.) Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivayet ettiği hadîs-i şeriftir: "Hz. Musa (a.s.) Hz. Hızır'a (a.s.); "Sana öğretilen rüşdden, bana da öğretmen için sana tâbi olayım mı? dedi."⁴⁹ "(Hz. Hızır); sen benimle beraberliğe asla sabredemezsin, dedi."⁵⁰ Hz. Hızır (a.s.); ey Mûsâ! Bende Allah'ın ilminden bana verdiği bir ilim var ki sen bilemezsin. Sende de Allah'ın sana verdiği bir ilim vardır ki ben onu bilemem.⁵¹ el-Gumârî hadisin zâhir ve bâtın ilimlerine işaret ettiğini belirtmektedir.⁵² Ona göre Hz. Hızır'ın (a.s.) Hz. Musa'ya "sen bilemezsin" ifadesinden sonra "tümünü" sözcüğünün takdiri (varsayım) olarak bulunduğunu, "ben onu bilemem" ifadesinden sonra da aynı şekilde "tümünü" sözcüğünün mukadder olduğunu, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö.

⁴⁶ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şer'ati'l-İslâm, 16.

⁴⁷ Ebû Bekr Muhammed el-Buhârî el-Kelâbâzî, *et-Taaruf*, haz. A.J. Arberry (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1994), 92.

⁴⁸ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fi tefsîri'l-Kurâni'l-Azîmi ve's-Seb'i'l-Mesânî*, thk. Ali Abdalbârî Atiyye, (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 6/140.

⁴⁹ Kehf: 18/66.

⁵⁰ Kehf: 18/67.

⁵¹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sâhihu'l-Buhârî*, thk. Ebu Suheyb el-Kermî, (Riyad: Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1998), "İlim" 44 (No. 122).

⁵² Tasavvuf ilminde zâhir ve bâtın anlayışları için bkz: Ferzende İdiz, "Tasavvufta İlm-i Zahir-İlm-i Batın Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0 / 25 (Haziran 2006): 237-260.

852/1449) de buna işaret ettiğini⁵³ söylemektedir.⁵⁴ el-Gumârî, Ebû Hayyân el-Endelusî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-muhît*'te cumhurun görüşü olarak şu bilgileri verdiğini aktarmıştır: Hz. Hızır (a.s.) bir peygamber olup kendisine vahiy yoluyla ilm-i bâtın verilmiştir. Hz. Musa'ya (a.s.) ise ilm-i zâhirle hükmetme verilmiştir.⁵⁵ el-Gumârî'ye göre Hz. Hızır'ın (a.s.) bir peygamber olup en azından bir mükellefin bileceği kadar zâhir ilmine de vakıf olduğunu, Hz. Musa'nın (a.s.) da vahiy yoluyla bâtın ilmini bildiğini, ancak her ilmin kendisine göre bir mütehasısı olduğunu söylemektedir. el-Gumârî, ayrıca velâyet mertebesine ulaşmış bir meselenin hakikatini öğrenen kişinin şer'î şerifin zâhirinin dışına çıkmasının caiz olmadığını üzerinde durur. Buna delil olarak da *Müslim*'de geçen "Yapmakla emrolduğum bir işe sen sabredemezsin."⁵⁶ rivayetini getirir.⁵⁷

4- el-Gumârî, Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728); "Her âyetin bir zâhiri ve bir bâtını vardır. Her harf için bir had ve her had için bir matla' vardır"⁵⁸ mürsel rivayetini tasavvufa başka bir delil saymıştır. el-Gumârî, rivayetin aynı zamanda Abdullah b. Mesud'tan (r.a.) merfu olarak nakledildiğini,⁵⁹ "had" kelimesinin gizli anlamında olduğunu, "matla'" ifadesinin ise kendisiyle gizli olana ulaşılan⁶⁰ anlamına geldiğini belirtir. Gizli ve kapalı kalmış anlamları ortaya çıkaranların da ancak Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine marifet kapısını açtığı hakikat erbabının olabileceğini ifade eder.⁶¹ Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddîn el-Halîlî (ö.

⁵³ Ebu'l-Fazl Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî- Muhibbuddin el-Hatîb, (Kahire: el-Mektebetu's-Selefiyye, ts.), 8/418.

⁵⁴ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şer'îti'l-İslâm, 17.

⁵⁵ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), 7/204.

⁵⁶ Müslim, "Fezâil", 172 (No. 2380)

⁵⁷ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şer'îti'l-İslâm, 17-18.

⁵⁸ Ebu'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr *es-Suyûtî*, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kurân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kutub, 1974), 4/224-225. Zâhir ve bâtın kavramları bağlamında hadisin geniş değerlendirmesi için bkz. Dilaver Selvi, "Her Ayetin Bir Zâhiri Bir Bâtını Vardır" Hadisindeki Zâhir ve Bâtın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11 / 2 (Nisan 2011), 7-41.

⁵⁹ Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Musennâ et-Temîmî el-Mevsîlî, *Musnedu Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selîm Esed, (Şam: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1989), 9/81-82.

⁶⁰ Alûsî'nin Rûhu'l-Meânî'de bu doğrultuda açıklamaları olmuştur. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî tefsîri'l-Kurânî'l-Azîmi e's-Seb'î'l-Mesânî*, 1/8.

⁶¹ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şer'îti'l-İslâm, 19.

1147/1734) bu hadisin açıklamasında âlimlerden nakledilen birçok görüş olduğunu zikretmiş, el-Gumârî'nin ifadelerinin aynısını saydıklarının arasında sıralamıştır.⁶² el-Gumârî'nin zâhir mânayla beraber "onu destekleyen" gizli kalmış mânalardan söz ettiği açıktır. Çünkü bâtın ilmine vakıf bir velinin şer'î şerifin dışına çıkamayacağına dair ifadesi ortadadır. Sadüddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390), *Şerhu'l-Âkâid en-Nesefiyye*'de kati bir delil olmaksızın nasların zâhirini bırakıp başka mânalara sapmanın dalalet ve ilhad olduğunu, bâtınıyye denilen sapık bir fırkanın bu şekilde hareket ettiğini söylemiştir. Ancak yine Teftâzânî; "bazı muhakkiklerin; nasların zâhirî mânalarına hamledilmeleriyle beraber sülûk ehli için açığa çıkan bazı ince ve gizli anlamların zâhirî kasıtlarla telif edilebileceği" söylemini de "kâmil bir iman ve gerçek irfan" olarak telakki etmiştir.⁶³ Nitekim mutasavvıflar da tasavvuf (bâtın) ilminin ancak Kitap ve Sünnet'e ittibâdan hasıl olduğunu ifade etmiştir. Âlûsî, hakikatte bâtın olan Cenâb-ı Hakk'ın ilmidir. Mahlûkatın "bir kısmının bile olsa" elde ettiği ilim bâtın değil ancak zâhir olur, demiştir.⁶⁴

5- el-Gumârî'nin tasavvuf için delil olarak takdim ettiği beşinci hadis Ebû Hureyre'nin (r.a.) Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şu rivayetidir: "İlimden gizli kalan bir kısım vardır ki onu ancak Allah'ı bilenler bilebilir. Onu açığa çıkardıklarında ancak Allah'tan gafil olanlar onu inkâr ederler."⁶⁵ el-Gumârî bu hadisin zayıf olduğunu ancak iki yolla kuvvet bulduğunu ifade eder.⁶⁶ Bunlardan birincisi şu şekildedir: "Allah'ın Resûlünden iki kap dolusu ilim öğrendim. Birisini yaydım, açıkladım; diğerini söyleyecek olsaydım, şu boğazım kesilirdi."⁶⁷ el-Gumârî Ebû Hureyre'nin (r.a.) açıklamadığı kısmın, Benî Ümeyye'ye mensup kötü idarecileri, kıyamet

⁶² Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddîn el-Halîlî, *Fetâvî el-Halîlî alâ mezhebi's-Şâfiî*, (Mısır: b.y., ts.), 1/31.

⁶³ Sadüddîn Mesud b. Ömer b. Abdillâh et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Âkâid en-Nesefiyye*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, (Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2000), 149; bk. Rifat Yıldız, Fikhî Eleştiri Bağlamında İbn Abdülber'in Zâhirîleri Eleştirisi, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (İDEKTA), (Temmuz 2021), 152.

⁶⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî tefsîri'l-Kurâni'l-Azîmi ve's-Seb'i'l-Mesânî*, 3/356.

⁶⁵ Huccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005), 29; Alî b. Hüsâmiddîn el-Müttakî el-Hindî, *Kenzu'l-ummâl fî suneni'l-akvâli ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayyânî-Safvet es-Sekâ, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1981), 10/181 (No. 28942).

⁶⁶ Gumârî, *el-l'âm bi-enne't-tasavvufe min şer'ati'l-İslâm*, 21.

⁶⁷ Buhârî "İlim", 42 (No. 120).

alametlerini ve âhir zamandaki fitneler ile ilgili haberleri kapsadığını ifade eder. el-Gumârî, bazı kesimlerin hoşlarına gitmeyeceği için bu rivayetleri inkâr edeceklerini, Ebû Hureyre'nin (r.a.) bu yüzden onları aktarmadığını bildirir.⁶⁸ Burada belirtmek gerekir ki el-Gumârî'nin zikrettiği bu yorum hadîs âlimlerinin genel kanaatidir.⁶⁹ el-Gumârî'ye göre hadisi destekleyen ikinci delil, sûfilerden görülen veya duyulan vakıya uygun haller ve haberlerdir. Yine ona göre Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine hakikat ilminden lütfettiği sûfleri, ancak nefislerine aldananlar inkâr edebilir. Ayrıca hadis âlimlerinin indinde zayıf bir hadisi doğrulayan en önemli delil vakıya uygun çıkmasıdır.⁷⁰ el-Gumârî'nin bu tespiti yerinde bir tespittir. Nitekim İmam Süyûtî (ö. 911/1505), zayıf olarak hüküm verilen bir hadiste geçen haberlerin vakıya uygun olarak çıkmasından sonra bu durumun zayıf hadisi takviye ettiği yönünde görüş bildirmiştir.⁷¹

6- Tasavvufa delil olarak sunulan altıncı hadis, Hz. Câbir'in (r.a.) Peygamber Efendimiz'den (s.a.v.) rivayetidir: "İki ilim vardır. Kalpte olan, bu faydalı ilimdir. Dilde olan, bu ilim de Allah'ın, kulları üzerinde hüccetidir."⁷² el-Gumârî, kalp ilmi olarak değerlendirdiği bâtın ilminin esas itibarıyla zâhir ilminden neşet ettiğini belirtir. Kul öğrendiği zâhir ilmimi mücahede ile tatbik ettikten sonra faydalı olan bâtın ilmine sahip olur.⁷³ el-Gumârî İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) tefsirinde şöyle söylediğini nakleder:⁷⁴ "Âlimler üç kısımdır: Allah'ı bilir, O'nun emrini de bilir. Allah'ı bilir, ancak O'nun emrini bilmez. Allah'ın emrini bilir ancak O'nu bilmez.

⁶⁸ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm, 21.

⁶⁹ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, ts.), 2/184-185; Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Keşfu'l-muşkil min hadîsi's-sahîhayn*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 3/534.

⁷⁰ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm, 21.

⁷¹ Hindî, *Kenzu'l-ummâl fi suneni'l-akvâli ve'l-ef'âl*, 11/162.

⁷² Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musanneffî'l-ehâdîsi ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989), 7/82 (No. 34361); Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *el-Câmiu' li Şuabi'l-İman*, thk. Muhtar Ahmed Nedvî, (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003) 3/188 (No. 1540); Hadisin sened yönünden detaylı incelemesi için bkz: Muhittin Uysal, "Tespit ve Yorum Bakımından Sûfî Bilgisi ile İlgili Haberler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 / 21 (Ekim 2006): 181-217.

⁷³ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm, 22.

⁷⁴ el-Gumârî'nin nakli ile asıl kitap arasında az fark bulunmaktadır. Bunun için asıl kitap olan İbn Ebî Hâtim'in tefsirindeki ifadeler tercih edilmiştir.

Allah'ı ve emrini bilen O'ndan korkup onun hududunu ve farzlarını da bilendir. Allah'ı bilip emrini bilmeyen O'ndan korkar ancak hududunu ve farzlarını bilmez. Allah'ın emrini bilip O'nu bilmeyen, hududunu ve farzlarını bilmesine rağmen O'ndan korkmayandır."⁷⁵ Fahreddin er-Râzî ö. 606/1210) ise İbn Ebî Hâtim'in üç kısım âlim hakkındaki ifadelerini, bazı muhakkiklerin sözü olarak vermiştir. Ona göre birincisi; ilâhî mârifetin kalbini istila ettiği bir kuldur ki Celâl nurunu müşahede etmede mustağrak olduğundan, bir mükellefin bilebileceği ilimden daha fazlasını öğrenmeye gücü yetmeyendir. İkincisi; Helal ve haramı bilen, ahkâma vakıf olan bir âlim olup Celâl sırları hakkında bilgisi olmayandır. Üçüncüsü ise ma'kûlat (akılla bilinen) ile mahsûsât (hisle bilinen) arasında durur. Bazen sevgiyle Rabbinin huzurunda ona ibadetle meşgul bir halde mahlûkatı tamamıyla kalbinden çıkarır, bazen de insanların arasına girer ve onlardan biri olur ki sanki Rabbinin bilmeyen biri gibi davranır.⁷⁶ el-Gumârî, ilmiyle amel etmeyen âlimin saptığını, ilmiyle amel edip ondan sakınanın ise bâtın ilmine sahip, salih bir şahsiyet olduğunu söyler. Kula bâtın ilminin yolunu açan halin, Yüce Allah'tan sakınıp korkması olduğuna vurgu yapar.⁷⁷ Bu konuda şu âyet-i kerimeyi delil olarak gösterir: *"Allah'tan sakının, Allah size öğretiyor; Allah her şeyi bilir."*⁷⁸

7- el-Gumârî'nin yedinci delili Ebû Hureyre'nin (r.a.) Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivayet ettiği hadîs-i şeriftir: "Sizden öncekiler içinde Benî İsrail'den, peygamber olmadıkları halde kendileri ile konuşulanlar (ilham olunanlar) vardı. Eğer ümmetimin içinde böyle biri varsa o, Ömer'dir." el-Gumârî'ye göre "konuşulanlardan" kasıt, ilhama tabi olanlardır.⁷⁹ El-Gumârî, İbn Hacer el-Askalânî'den (ö. 852/1449) nakille "eğer ümmetimin içinde böyle biri varsa" ifadesinin tereddüt mânasında değerlendirilmemesi gerektiğini söyler. Peygamber

⁷⁵ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib, (Mekke-i Mükerrreme: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 10/3180.

⁷⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, 1999), 2/401.

⁷⁷ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerîati'l-İslâm, 22.

⁷⁸ Bakara: 2/282.

⁷⁹ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerîati'l-İslâm, 23.

Efendimiz'in (s.a.v.) ümmeti, tüm ümmetlerin en üstünüdür. Diğer ümmetlerde ilhama tabi olanlar varsa onun ümmetinde olması yeğdir. Ancak her ne kadar mülhem olanlar varsa da bunların görüşleri Kitap ve Sünnete muvafık ise muteberdir. Hikmetin iktizasıyla ilk asırdan sonra bu ümmetin içinde ilhama tabi olanlar çok olmuştur."⁸⁰ İlhamın dinî hükümlerde delil olup olamayacağını da tartışan el-Gumârî, en sonunda âlimlerin çoğunluğunun ilhamın hüccet teşkil etmeyeceği yönünde görüş bildirdiğini, sûflerin çoğunluğunun da bu fikirde olduğunu, çünkü ilhama tabi olan kişinin ismet sıfatına sahip olmadığını söyler.⁸¹ Ancak sûflerin genel kabulünün ilhâmın bilgi kaynağı teşkil ettiği yönünde olduğunu söylemek gerekmektedir. Ancak el-Gumârî'nin de yukarıda ifade ettiği üzere ilhamın Kitap ve Sünnet'e uygunluk arz etmesi gerektiğini ve ilhama tabi olanın da müttaki bir zat olması icap ettiğini vurgulamışlardır. Bu minvalde bazı kelâmcıların da sûflerin bu görüşüne iştirak ettiği görülmüştür.⁸²

8- el-Gumârî'nin tasavvuf için saydığı delillerin sekizincisi Enes b. Mâlik'ten nakledilen rivayettir: "Peygamber Efendimiz (s.a.v.) Medine'nin sokaklarından birinde yürürken Hârise denilen bir adamla karşılaştı. Hz. Peygamber (s.a.v.) ona şöyle dedi. "Nasıl sabahladın ey Hârise?" (Hârise) dedi ki; "Hakiki bir mümin olarak sabahladım." (Peygamber Efendimiz (s.a.v.)) dedi ki; "Her sözün bir hakikati vardır. Senin imanının hakikati nedir?" (Hârise) dedi ki; "Nefsimi dünyadan çekip aldım. Gecelerimi uyanık, gündüzlerimi susuz geçirdim. Sanki Rabbimin arşını, cennetliklerin ziyaretleşmelerini ve cehennemliklerin bağrıışmalarını görüyör gibiyim." (Bunun üzerine Peygamber Efendimiz (s.a.v.) (Hârise için) dedi ki; "Mümindir, Yüce Allah kalbini nurlandırmıştır."⁸³ el-Gumârî, hadisin "mücadele,

⁸⁰ İbn Hacer, Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî, 7/50-51.

⁸¹ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm, 24.

⁸² Ahmet Seyhan, "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Dualarında Üzerinde Durduğu Ana Temalar", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 / 3 (Ocak 2015), 84-85. İlham hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları- VI*, ed. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004); Reşat Öngören, "Bir Bilgi Kaynağı Olarak Tasavvufta Keşfin Değeri", *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 0 / 5 (Nisan 2012).

⁸³ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah-Sabri Abdulhalik eş-Şâfiî, (Medene-i Münevvere: Mektebetu'l-Ulum ve'l-Hikem, 2009), 13/333 (No. 6948); Beyhakî, *el-Câmiu' li Şuabi'l-İman*, 13/158 (No. 3880); İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdisi ve'l-*

zühhd, ruhun tefekkür yoluyla arş ve cenneti gezmesi, kalbî müşahede" gibi kavram ve hakikatleri ispat ettiğini belirtir. Ancak el-Gumârî, hakikatin şeriattan doğduğunu, onun özü ve sırrı olduğunu belirtir. Hakikati anlaşılabilir sözlerle aktaranların ve sûfî olmadığı halde bu şekilde görünenlerin bu konuda yaptıkları itirazların, onları bazen küfre düşürdüğünü söyler.⁸⁴

9- el-Gumârî'nin dokuzuncu delili Ebû Said el-Hudrî'nin Peygamber Efendimiz'den rivayet ettiği şu hadîs-i şeriftir: "Müminin firâsetinden sakının. Çünkü o, Allah'ın nuruyla bakar."⁸⁵ el-Gumârî, hadisi biraz değişik lafızlarla ve farklı tariklerle verdikten sonra bu rivayetin evliya için hasıl olan keşiflerin doğruluğuna şahitlik ettiğini belirtir. Bu makama ulaşmış bir mükâşefe ehlinin başka bir yerde olan bir kişi hakkında sanki yanındaymış gibi haber verebildiğini söyler. el-Gumârî, İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî*'de bu gibi olayların ehl-i salah için sıradanlaştığına dikkat çektiğini, yemeği ve suyu "Yüce Allah'ın izniyle" çoğaltma veya insanlar için gayb sayılan olaylardan haber verme gibi hadiselerin çokça meydana geldiğini aktardığını⁸⁶ söyler.⁸⁷

10- el-Gumârî'nin tasavvufa delil olarak naklettiği onuncu hadis, Hz. Aişe'nin (r.anhâ) rivayetidir: "Resûlullah'a (s.a.v.) ilk vahiy, salih rüya şeklinde gelmiştir. Gördüğü rüyalar sabah aydınlığı gibi açık bir şekilde zuhur ederdi. Daha sonra ona yalnızlık sevdirdi. Hira Mağarası'nda halvete çekilirdi."⁸⁸ el-Gumârî, bu rivayetin sûfiyenin zaviye veya mescitlerde halvete çekilmesine delil teşkil ettiğini bildirir. el-Gumârî, İbn Ebî Cemre'den (ö. 599/1202) nakille, kulun halvete çekilmesinin salahına ve ibadetine yardımcı olacağını söyler. Ayrıca Hz. Peygamber'e (s.a.v.) uyararak halvete çekilen kişiye, velayetten kendisine taksim edilen nasibinin

âsâr, 6/170 (No. 30423). Hadisin değişik rivayetleri ve tahriri için bkz. Mahmud Esad Erkaya, "Tasavvufta Hakikat Kavramına Kaynak Olması Yönüyle Hârise Hadisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (ÇÜİFD) 17 / 2 (Aralık 2017), 149-184.

⁸⁴ Gumârî, *el-lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm*, 25-26.

⁸⁵ Ebu'l-Kâsım Süleymân et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdumecid es-Selefi, (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 8/102.

⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 7/383.

⁸⁷ Gumârî, *el-lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm*, 28.

⁸⁸ Buhârî, "Bed'ül-vahy" 3. (No. 3); Müslim, "İman" 73. (No. 252).

ulaşacağını, çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) halvete çekildikten sonra kendisine büyük hayrın ulaştığını⁸⁹ ifade eder. el-Gumârî halvete çekilmenin kula, Yüce Allah'ın azametini tefekkür etmesinde yardımcı olacağını, nitekim Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) Hira Dağı'ndaki ibadetinin tefekkür etme ve ibret alma şeklinde olduğuna dikkat çeker. el-Gumârî, halvetin mürid için faydasız ve boş meşgalelerden uzaklaşmasına, riyaya girmeksizin Cenâb-ı Hakk'ı zikre koyulmasına vesile olacağını, yine İlâhî varidâtı ve Rabbânî tecellileri almaya hazır bir duruma getireceğine kânidir.⁹⁰ el-Gumârî, Hz. Aişe'den nakledilen şu rivayetin, sûflerin halvetine temel teşkil ettiğini bildirir: "İtikâfta olan için sünnet şöyledir: Hasta ziyaret etmez, cenazeye katılmaz, kadına dokunmaz, ona yaklaşmaz, zaruri olmadıkça dışarı çıkmaz."⁹¹ el-Gumârî, sûflerin hadiste belirtildiği gibi bazı dönemlerde halvete çekilerek ibadete kapandıklarını, dünya ile ilgilerini kestiklerini söyler. Ancak vazife sahiplerinin işlerini ihmal ederek halvete çekilmelerinin uygun olmayacağını, boş vakitlerinde veya vazife başında ellerinden geldiği kadar zikirle meşgul olmaları gerektiğini söyler.⁹² Bu konuda İbn Atâillâh el-İskenderî'nin (ö. 709/1309) şu sözünü nakleder: "Yüce Allah'ın seni sebepler âleminde ikamet etmesine rağmen tecridi istemen gizli bir şehvetten kaynaklanmaktadır. Tecrid âleminde ikamet etmesine rağmen sebepleri istemen âli himmetten düşmektir.⁹³ Dünyevî vazifelerini ihmal ederek halvete çekilmenin esasında Cenâb-ı Hakk'ın iradesine muhalefet olduğu, tam tersi halvet için uygun bir durum varken onu terk etmenin de himmetsizlikten kaynaklandığını ifade eder. el-Gumârî Peygamber Efendimizden nakledilen bir hadîs-i şerife⁹⁴ istinaden, bakmakla yükümlü olduğu aile fertlerinin geçimini sağlamak için çalışmanın da Allah yolunda gayret olduğunu söylemiştir. el-Gumârî, sahâbe-i kirâmın içinde dünya ve âhiret dengesini gözeterek

⁸⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Sa'd b. Ebî Cemre el-Ezdî, *Behcetü'n-nüfûs ve tehallihâ bi-ma'rifeti mâ lehâ ve mâ aleyhâ*, (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, ts.) 1/11.

⁹⁰ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerîati'l-İslâm, 29.

⁹¹ Ebû Dâvûd Süleymân es-Sicistânî, Sunen-u Ebi Dâvûd, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, (Beyrut: El-Mektebetu'l-Asriyye, ts), "Siyâm" 80 (No. 2473); Beyhakî, *el-Câmiu' li Şuabi'l-İman*, 4/526 (No. 8594).

⁹² Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerîati'l-İslâm, 29-30.

⁹³ Ebû Abdillâh Ali el-Hadramî, *Şerhu'l-Hikem el-Atâiyye*, (Şam: Daru's-Senâbil, 2016), 118-124.

⁹⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 24/351.

yaşamlarını devam ettirenler olduğu gibi tamamıyla tecrid ehli olanların varlığından da bahseder. Tecrid ehli olarak zikrettiği ashab-ı suffe; Hz. Peygamber'in yanından hiç ayrılmayan, genellikle fakir ve kimsesi olmayanlardan müteşekkildi. Hz. Peygamber'den ilim öğrenir ve ibadetle meşgul olurlardı.⁹⁵

Sonuç

Kuzey Afrika, tasavvufî oluşumların yoğun olduğu bir bölgedir. Fetihler neticesinde İslâm'ın girdiği bu bölgede hanif dinin en ücra yerlere kadar taşınmasında, dahası kalplere etki etmesinde sûfilerin büyük hizmetlerinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Esasen İslâm coğrafyasının tümündeki genel hava böyle değil midir? Kuzey Afrika'da genellikle Şazeliyye tarikatına bağlı zaviyeler görülmekte olup bunlar halk ile iç içe olmuştur. Yalnız mezkûr zaviyelerin medrese ile birlikte hareket etmesi, topluma büyük kazanımlar sağlamıştır. Huzur ve sükûnetin hâkim olmasına hizmet etmiştir. Sıddîkiyye/Gumâriyye yolunun tesis ettiği zaviye de toplumsal hizmetlerin icra edildiği bir mekân, büyük âlimlerin yetiştiği bir kurum olarak ortaya çıkmıştır.

Sıddîkiyye/Gumâriyye Zaviyesinin yetiştirdiği Seyyid Abdullah el-Gumârî, İslâm âleminin maddî ve mânevî büyük sıkıntılara duçar olduğu bir zamanda yaşamış çok yönlü büyük âlimlerden birisidir. Daha küçük yaşlarda başladığı ilim tahsilinde mensup olduğu "Gumârî" ailesinin büyük rolü vardır. Ancak zekâsı, kabiliyeti ve çalışması ona başarının yollarını açmıştır. Nitekim daha medresede bir öğrenci iken *Âcurrûmiyye*'ye şerh yazabilmesi aldığı eğitimin kalitesinin yanında onun yeteneğine de işaret etmektedir.

İlim tahsil etme aşkı el-Gumârî'yi Mısır'a gitmeye sevk etmiştir. Ancak Fas'ta çok iyi bir eğitim almış olması, sahip olduğu özel yetenek, onu el-Ezher'de öğrenci iken aynı zamanda ders veren bir hoca konumuna getirmiştir. Onun ilme olan merakı birçok hocadan ders almasına sebep olmuştur. Belirtmek gerekir ki bunların çoğunun bir fikir teatisi şeklinde gerçekleştiği görülmüştür. Nitekim Mısır el-Ezher

⁹⁵ Gumârî, el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm, 30-31.

şeyhi Mahmûd Şeltût'un el-Gumârî hakkındaki övgü dolu sözler sarf etmiştir. el-Gumârî, Mısır'da bulunduğu süre içerisinde çok aktif bir yaşam sürdürmüş, Kitap ve Sünnet çerçevesinde İslâmî bir şuurun oluşması için çalışmalar yapmıştır. İslâmî dernek ve cemaatlerin temsilcileriyle iyi ilişkileri olmuş, ders verme veya konferans davetlerine icabet etmiştir.

el-Gumârî'nin ders halkasına giren ve kendisinden istifade eden bir çok kişi olmuştur. Bunların arasında İslâm âleminde tanınmış birçok isim de bulunmaktadır. Hayatını ilme vakfeden el-Gumârî çok sayıda eser kaleme almıştır. Bunların arasında hacimli olanlar olduğu gibi küçük risaleler de olmuştur. Telif eserlerin yanında tahkik eserleri bulunmuştur. Ayrıca eserlerinin; Kur'ân ilimleri, hadis, tefsir, fıkıh, dil ve tasavvuf gibi birçok alanı kapsadığını görülmüştür.

Mutedil bir şahsiyet, insaf çerçevesinde hareket eden bir âlim ve sufi olan el-Gumârî, zengin bir tasavvufî altyapıya sahip olmuştur. Şazeliyye tarikatının Derkâviyye kolunun Sıddîkiyye/Gumâriyye şubesini kuran ve önemli bir müşşid olan babası, onun tasavvufî müktesebatına kaynaklık etmiştir. Nitekim el-Gumârî babasından bu yolun icâzetini de almıştır. el-Gumârî bu önemli birikimine eserlerinde de şahit olunmaktadır. *el-İ'lâm bi-enne't-tasavvufe min şerâti'l-İslâm* adlı eseri onun etki sahası büyük, önemli eserlerinden birisi haline gelmiştir. Aynı zamanda mühim bir hadis âlimi olan el-Gumârî, tasavvufa delil teşkil eden hadîs-i şerifleri bu eserinde yorumlamıştır. Kitapta ulaşmak istediği temel hedef, tasavvufun kaynağının İslâmî naslar olduğunu okuyucuya aktarma olmuştur. Ele aldığı hadisler ve onlara yaptığı başarılı yorumlar onu gayesine ulaştırdığı görülmüştür.

el-Gumârî yeri geldiğinde eserinde düşüncede ayrıldığı şahısların fikirlerine de yer vermekten kaçınmamıştır. Bu da (muhakkike ait mukaddimedede geçtiği gibi) fikrî mücadeleyi, hakikatin ortaya çıkması için yaptığını göstermektedir. Ona göre sûfler, sahâbe-i kirâm, tabiîn ve tebeu't-tâbiîn döneminden sonra zayıflamaya başlayan dinin ihsân boyutunu, güçlendirmek istemişlerdir. el-Gumârî dinin zâhirî yönünün olduğu gibi bâtinî yönünün de olduğunu söylemiş, fakat bir işin iç yüzünü

(bâtının) bilmenin kişiyi şer'î şerif dışına çıkaramayacağını ifade etmiştir. Ayrıca ümmetin içinde ilhâma mazhar olanların olduğunu, ancak ilhâmın hüccet sayılamayacağını, Kitap ve Sünnetin ilhâmın doğruluğunda temel ölçü olacağını söylemiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki el-Gumârî, hayatını ilim öğrenme, öğretme ve kitap telif etmeye vakfeden büyük bir âlim ve sùffidir. Tasavvufun Kur'an ve Sünnet kaynaklı olduğunu ispatlamaya çalışmış mutedil bir şahsiyettir. İleri sürdüğü referanslar muvacehesinde yaptığı yorumlar tasavvufî meselelerin ve kavramların anlaşılmasında yol gösterici olmuştur.

Kaynakça

- Âlûsî, Şihâbuddin Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseynî el-. *Rûhu'l-Meânî fî tefsîri'l-Kurânî'l-Azîmi ve's-Seb'i'l-Mesânî*. thk. Ali Abdalbârî Atiyye. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *Umdetu'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, ts.
- Baş, Emrah. "Son dönem Osmanlı âlimlerinden Muhammed Zâhid Kevserî'nin Tasavvufun Çeşitli Meselelerine Yaklaşımı. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 11/2, (Eylül 2021): 861-883.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *el-Câmiu' li Şuabi'l-İman*. 14 Cilt. thk. Muhtar Ahmed Nedvî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-. *el-Müsned*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah-Sabri Abdulhalık eş-Şâfiî. 18 Cilt. Medene-i Münevvere: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 2009.
- Buhârî, el-İmâm el-Hâfız Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Sâhîhu'l-Buhârî*, thk. Ebu Suheyb el-Kermî. Riyad: Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1998.
- Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-. *Keşfu'l-muşkil min hadîsi's-sahîhayn*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyım el-. *Medâricu's-sâlikîn beyne menâzili iyyâke na'büdü ve iyyâke nesteîn*. thk. Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996.
- Cumua Nûruddin Ali. *Silsiletu's-Siddîkiyye's-Şâzeliyye ve İcâzetuhâ*. (b.y: y.y., ts.).
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif el-. *Mu'cemu't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Siddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fadîle 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleymân es-Sicistânî. *Sunen-u Ebi Dâvûd*. Riyad: Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye, ts.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Erkaya, Mahmud Esad. "Tasavvufta Hakikat Kavramına Kaynak Olması Yönüyle Hârîse Hadisi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 17 / 2 (Aralık 2017): 149-184.
- Ezdî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Sa'd b. Ebî Cemre el-. *Behcetü'n-nüfûs ve tehallîhâ bi-*

- ma'rifeti mâ lehâ ve mâ 'aleyhâ*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, ts.
- Ezraî, Abdurrahman b. Halîl Kabûnî el-. *Beşâretu'l-mahbûb bi-tekfîri'z-zunûb*. thk. Abdullah Muhammed Sıddîk el-Gumârî. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1965.
- Garmînî, Abdusselam. *el-Medârisu's-sûfiyyetu'l-Mağribiyyetu ve'l-Endelusiyye*. Darulbeyza: Dâru'r-Reşâd el-Hadîse, 2000.
- Gazzâlî, Hucetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005.
- Gumârî, Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-. *Mevsûatu'l-allâmeti'l-muhaddisi'l-mütefennin seyyidi's-şerîf Abdillâh b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârîyyi'l-Hasenî*. haz. Mahmûd Saîd b. Mumammed Memdûh. Kahire: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 2016.
- Gumârî, Abdullah b. Sıddîk el-. *Sebîlu't-tevfîk fî tercemeti Abdullah b. Sıddîk el-Gumârî*. Kahire: Mektebetu'l-Kahire, 3. Basım, 2012.
- Gumârî, Ebu'l-Fadl Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-. *Sebîlu't-tevfîk fî tercemeti Abdillâh b. Sıddîk el-Gumârî* Kahire: Mektebetu'l-Kahire, 3. Basım, 2012.
- Hadramî, Ebû Abdillâh Ali el-. *Şerhu'l-Hikem el-Atâiyye*. Şam: Daru's-Senâbil, 2016.
- Halîlî, Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddîn el-. *Fetâvî el-Halîlî alâ mezhebi's-Şâfiî*. 2 Cilt. Mısır: b.y., ts.
- Hamâde Farûk. *Abdullah b. Sıddîk el-Gumârî el-hafîzu'n-nâkid*. Şam: Dâru'l-Kalem, 2006.
- Herevî, Ebû İsmâîl Abdillâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-. *Menâzilu's-sâ'irîn*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn el-Müttakî el-. *Kenzu'l-ummâl fî suneni'l-akvâli ve'l-ef'âl*. thk. Bekrî Hayyânî-Safvet es-Sekâ. 18 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1981.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 10Cilt. Mekke-i Mükerrreme: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Kitâbu'l-musannef fî'l-ehâdisi ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-tâc, 1989.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî- Muhibbuddin el-Hatîb. 13 Cilt. Kahire: el-Mektebetu's-Selefiyye, ts.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr. *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1978.
- İbnu'l-Mulakkin, Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *Tabakâtu'l-evliyâ*. thk. Nureddin Şerîbe. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1994.
- İbnu's-Salâh, Osman b. Abdurrahman. *Risaletun fî vasli'l-belâgâti'l-erbâi fî'l-Muvatta'*. thk. Abdullah Muhammed Sıddîk el-Gumârî. Darulbeyzâ: b.y, 1979.
- İdiz, Ferzende. "Sûfilere Göre Rü'yetullah Meselesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (Nisan 2016), 2468-2479.
- İdiz, Ferzende. "Tasavvufta İlm-i Zahir-İlm-i Batın Anlayışı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0 / 25 (Haziran 2006): 237-260.
- İsfahânî, Ebû's-Şeyh el-. *Ahlâku'n-Nebî*. thk. Abdullah Muhammed Sıddîk el-Gumârî. Kahire: Metâbiu'l-Hilâlî, 1959.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbnü's-Sıddîk, Ebü'l-Fazl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/206-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Karasu, Teceli. *Din Eğitimiinde İşlevsel Akıl*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.
- Kebîr, Muhammed Emîr el-. *el-İklîl şerhu Muhtasarı Halîl*. thk. Abdullah Muhammed Sıddîk

- el-Gumârî. Kahire: Mektebetu'l-Kahire, ts..
- Kelâbâzî Ebû Bekr Muhammed el-Buhârî el-. *et-Taarruf*. haz. A.J. Arberry. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1994.
- Kinânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed İbn Arrâk el-. *Tenzîhu's-şeria*. thk. Abdullah Muhammed Siddîk el-Gumârî. Beyrut: Dâru'l-Kurubi'l-İlmiyye, 1979.
- Kuşeyrî, el-İmâm el-Hâfız Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-. *Sâhîhu Müslim*. thk. Ebu Suheyb el-Kermî. Riyad: Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1998.
- Kuşeyrî, İmam Abdülkerîm el-. *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*. thk. Ahmed Hâşim es-Sülemî. Beyrut: Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye. 5. Basım. 1434/2013.
- Kuşeyrî, İmam Abdülkerîm el-. *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*. thk. Ahmed Hâşim es-Sülemî. Beyrut: Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye. 5. Basım. 1434/2013.
- Magali Morsy, "Kuzey Afrika'da Tasavvufun Rolü", çev: Kadir Özköse, *Tasavvuf*, 2 (1999), 151-154.
- Memdûh, Mahmûd Said b. Muhammed. *Teşnîfu'l-esma' bi Şuyûhi'l-icâzeti ve's-sema'*. Beyrut: y.y. 2013.
- Mevsîlî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Musennâ et-Temîmî el-. *Musnedu Ebî Ya'lâ*. thk. Hüseyin Selîm Esed. 16. Cilt. Şam: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1989.
- Öngören, Reşat. "Bir Bilgi Kaynağı Olarak Tasavvufta Keşfin Değeri". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 0 / 5 (Nisan 2012).
- Özköse, Kadir. "Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika'da İslâm ve Tasavvuf". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. Ankara (2001), 157-184.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, 1999.
- Razûk, Muhammed. "İdrîs I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/480-481. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Safedî, Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddin Aybek b. Abdillâh es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût, Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000.
- Sagîr, Abdulmecid es-. "Min ecli iâdeti takvim, "el-hades es-sûfî" bi'l-Magrib". *er-Ribâtât ve'z-zevâyâ fi târihi Magrib*, ed. Nefise ez-Zehabî. Rabat: Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-Ulûmî'l-İnsâniyye, 1997.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed es-. *el-Makâsidu'l-hasene*. thk. Abdullah Muhammed Siddîk el-Gumârî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1979.
- Selvi, Dilaver. "'Her Ayetin Bir Zahirî Bir Bâtını Vardır" Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11 / 2 (Nisan 2011): 7-41.
- Seyhan, Ahmet. "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Dualarında Üzerinde Durduğu Ana Temalar". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 / 3 (Ocak 2015).
- Siddîk, Abdulmun'im b. Abdulaziz b. Mevsûatu el-allâme el-muhaddis el- mütefennin seyyidî eş-Şerîf Abdullah b. Muhammed b. Siddîk el-Gumârî el-Hasenî. 19 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm li't-Tabâeti ve'n-Neşri ve't-Tevzi' ve't-Terceme, 2. Basım, 1438/2016.
- Sönmez, Mehmet Ali. "Abdullah b. Haneş". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 16/27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kurân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kutub, 1974.
- Taberânî Ebu'l-Kâsım Süleymân et-. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdulmecid es-Selefî. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.

- Teftâzânî, Saduddîn Mesud b. Ömer b. Abdillâh et-. *Şerhu'l-Âkâid en-Neseîyye* thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2000.
- Uludağ, Süleyman. “Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü”. *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları- VI.* ed. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2. Basım, 2016.
- Uysal, Muhittin. “Tespit ve Yorum Bakımından Sûfî Bilgisi ile İlgili Haberler”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 / 21 (Ekim 2006): 181-217.
- Yıldız, Rifat. “Fıkhî Eleştiri Bağlamında İbn Abdülber'in Zâhirîleri Eleştirisi”. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9 (İDEKTA) (Temmuz 2021): 149-160.
- Yûsuf, Muhammed Hayr Ramazan. *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2. Basım, 2002.
- Zuhal, Uleyya' Muhammed. *el-Hâfız Ahmed İbn es-Siddîk el-Gumârî ve Cuhûduhu fî Hidmeti'l-Hadîs min Hilâli eczâeti'l-hadîsiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2019.